בעקבות הלנה היפה

תורכיה כערש התרבות הקלאסית

כתב: ד"ר משה פישר

אסיה הקטנה המערבית היא אחד המוקדים החשובים ביותר של התרבות היוונית הקלאסית. החופים הנוחים והפוריים לאורך הים האגאי והים התיכון איפשרו לתושבי האיזור לפרוח ולשגשג. ההתפתחות המיוחדת ושימורם המופלא של שרידי התקופה העתיקה הפכו את הארץ כולה למעין מוזיאון ענק תחת כיפת השמיים. כל אלה מאפשרים למבקר בתורכיה להתרשם מהיבטים רבים של התרבות הקלאסית טוב יותר מאשר ביוון עצמה.

מיקומה של אסיה הקטנה בתווך, בין העולם היווני המערבי (הדורי) לבין עמי המזרח, יצר את התנאים לכושר הספיגה התרבותי שלה, שהוא גם אחד מאיפיוניה הבולטים של תורכיה המודרנית. חופיה המערביים של אסיה הקטנה הפכו ליעד הראשון של ההתיישבות היוונית. האיזור כונה איוניה כדי להבדילו מיוון גופה, שם התנחלו השבטים הדוריים. חלוקה זו נתנה את אותותיה גם בשפה ובאמנות היוונית. עמי המזרח הכירו את היוונים בעיקר באמצעות אנשי אסיה הקטנה, ואופייני לכך הוא הכינוי העברי "יוון" לארץ שכונתה בפי תושביה הלאס.

תרבויות מקומיות רבות ומגוונות השתלבו יחדיו באסיה הקטנה תחת חסותה של הציוויליזציה היוונית, ויצרו דגמי מבנים, צורות אמנותיות ודפוסי־התנהגות שהופצו ברחבי העולם דאז.

השלכותיהן של התרבות החיתית (הביצורים של חתושה), הלידית (המצאת המטבעות), הקארית והליקית (מבני קבורה מונומנטליים) מורגשות היטב באסיה הקטנה המערבית. במקביל מורגשת גם חדירה מתמדת של התרבות שנוצרה בחלקה המערבי של אסיה הקטנה אל תוך אנטוליה. תהליך זה יושלם למעשה רק בתקופה הרומית האימפריאלית (המאות הראשונה עד השלישית לספירה) והביזנטית.

המקום שמסמל יותר מכל את השתלבותם של המרכיבים הללו הוא העיר טרויה (TROJA) או איליון, השוכנת לחופה הצפון־מערבי של אסיה הקטנה. טרויה הפכה לחוליה המקשרת בין העולם היווני לתרבויות הקלאסיות המאוחרות יותר מחד גיסא, ולעולם המודרני, מאידך גיסא היתה מוקד ההתמודדות הגדולה בין העולם היווני "המערבי" הקדמון לבין

ד"ר משה פישר – מרצה בכיר לארכיאולוגיה קלאסית, אוניברסיטת תל אביב.

צילום: אילי חסקין

טרויה, שאלף ספינות הפליגו אליה כדי להילחם על האשה היפה בתבל, מייצגת את הקשר בין העולם היווני לאסיה הקטנה. העתק משוער זה של הסוס הטרויאני הוצב באתר כדי שהמבקרים במקום יוכלו להצטלם לצידו.

אסיה הקטנה. עיקר היכרות שלנו עם טרויה היא בזכות יצירתו האפית הגדולה של המשורר היווני הומרוס – "איליארה ואודיסיאה" – שהפכה לאחד מעמודי התווך הספרותיים של התרבות המערבית.

הלנה, האשה היפה בעולם, היתה אשתו של מנלאוס מלך ספרטה. אפרודיטי, אלת האהבה העניקה אותה כפרס לפריס, בנו של פריאמוס מלך טרויה. פריס בא לביתו של מנלאוס, ניצל את האמון שנתן בו המארח, חטף את הלנה היפה ולקח אותה לטרויה. העולם היווני התאחד כדי להחזירה למנלאוס, ונושא האיליאדה הוא המלחמה בת עשר השנים שהתנהלה לפני שעריה של טרויה. העיר נכנעה רק בשנה העשירית, הודות לתחבולותיו של אודיסיאוס. האודיסיאה מתארת את עשר שנות נדודיו והרפתקאותיו של אודיסאוס בדרכו הביתה לאשתו הנאמנה פנלופה, הממתינה באי איתקה.

האודיסיאה של שלימן

סיפורי מלחמת טרויה ומסעות אודיסאוס היוו חומר השראה בלתי פוסק לאמנות הקלאסית, לכל אורך תולדותיה ועל כל תחומיה, מאז הכדים המצויירים של המאה השביעית לפני הספירה ועד הציורים והתבליטים מהתקופה הרומית והביזנטית. אך הדבר החשוב ביותר לדידנו היא העובדה, שטרויה והשירה ההומרית הביאו לגילויה מחדש של התרבות היוונית העתיקה בכלל ושל אסיה הקטנה בפרט. כל אלה קשורים לשמו ולפועלו של הגרמני היינריך שלִימָן (1822–1890). הוא היה פרי אופייני לתקופתו: רומנטיקן ואיש מעשה כאחד. שלימן העיד על עצמו שהיה מוקסם מסיפורי הגבורה היווניים מאז שחר ילדותו.

ב־1868, בהיותו בן 46 ולאחר שצבר ממון רב ממסחר ומחיפושי זהב בארצות הברית, החליט לשנות את אורח חייו ולצאת ליוון ותורכיה על מנת לארגן את

החיפושים אחר טרויה, מיקיני, טירינס ואתרים נוספים שהיו זירה לגיבורי האגדות. לכך התלווה מעשה סימלי מובהק: הוא נשא לאשה את העלמה היוונייה סופיה קסטרומנוס בת ה־17 – רק אחרי שווידא שהיא מדקלמת יפה קטעים מהאיליאדה. הזוג יצא למסע הראשון לחיפוש אחרי טרויה העתיקה, לכפר התורכי היסארליק. ב־1871–1872 התקיימו עונות החפירה הראשונות, וב־1873 חשפו שלימן ואשתו את האוצר המפורסם, שכלל גביעי זהב, תכשיטים, כלי כסף ועוד. עד ליום מותו היה שלימן משוכנע שמצא את אוצרו של המלך פריאמוס מהאיליאדה. רק המחקר המדעי המאוחר יותר הוכיח ששלימן טעה טעות גדולה, וכי הוא גילה למעשה שרידי תרבות מאמצע האלף השני לפני הספירה, דהיינו מהתקופה המיקנית (תקופת הברונזה).

עם זאת, היו לשלימן ולאומץ ליבו השפעה על חוקרי התרבות היוונית מן המערב, שהחלו להגיע לאסיה הקטנה בעקבותיו. בסוף המאה ה־19 התחילו לזרום לאירופה ידיעות על גילויים מרשימים, הן במחוזות החיתים ובדרום מזרח תורכיה, והן בערי האיזור המערבי. גילויים אלה העלו מחדש את שאלת שילובם התרבותי של האתרים הללו, ואיפשרו בדיקה מחודשת של המקורות הכתובים. כתביהם של ההיסטוריונים היווניים הרודוטוס, כסינופון ופאוסניאס ושל האדריכל הרומי ויטרוביוס קיבלו קונוטציות אחרות; מקומות ודמויות אגדתיים, כגון סָרדִיס והמלך קרויסוס, אֶפֶסוֹס וארטֶמיס האֶפֶסית, פרגמון על ספרייתה ומזבחה – כל אלה הפכו למציאות ארכיאולוגית ואמנותית. המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי, שנמשך ללא הפסקות עד עצם היום הזה, העמיד לרשותנו שרידים ארכיאולוגיים ואמנותיים ומידע היסטורי, המאפשרים לצייר תמונה נאותה של תולדות הציוויליזציה הקלאסית בחבל ארץ זה וחותמה על העולם העתיק בכלל.

עיר של משבצות

חלקה המערבי של אסיה הקטנה, אִיוֹנְיָה, היה מאורגן בדומה לארץ האם, יוון המערבית, דהיינו לפי מושבות, פוליס (ברבים: פולאייס) שניהלו את חייהן באורח עצמאי. הבולטות ביניהן היו מילֵטוֹס, אפסוס, אסוס ופריאנה. ערים אלֶה היו החוליות המקשרות בין המזרח למערב, ואי לכך תרומתן להתגבשות התרבות הקלאסית היא כבדת משקל.

רומא, שאיחדה תחת שלטונה את כל האזורים שגובלים בים התיכון, כולל אסיה הקטנה, ראתה באיזור זה את נקודת המוצא לתרבות ההלנית ואף את מקור שורשיה של עצמה. אניאס, הגיבור שצאצאיו – רומולוס ורמוס – ייסדו את רומא, היה גם אחד מפליטי מלחמת טרויה, והרפתקאות דומות לאלה של אודיסיאוס הובילו אותו לחופי איטליה. לא בכדי הפך לגיבורה של השירה הלאומית האפית הרומית, הלא היא האנאיס של וירגיליוס, ולא בכדי נכתב חיבור זה בתקופת שלטונו של אוגוסטוס, מייסד האימפריה הרומית. החל מהתקופה ההיא, הופץ המטען התרבותי של ערי אסיה הקטנה ברחבי האימפריה הרומית, כולל ארץ ישראל.

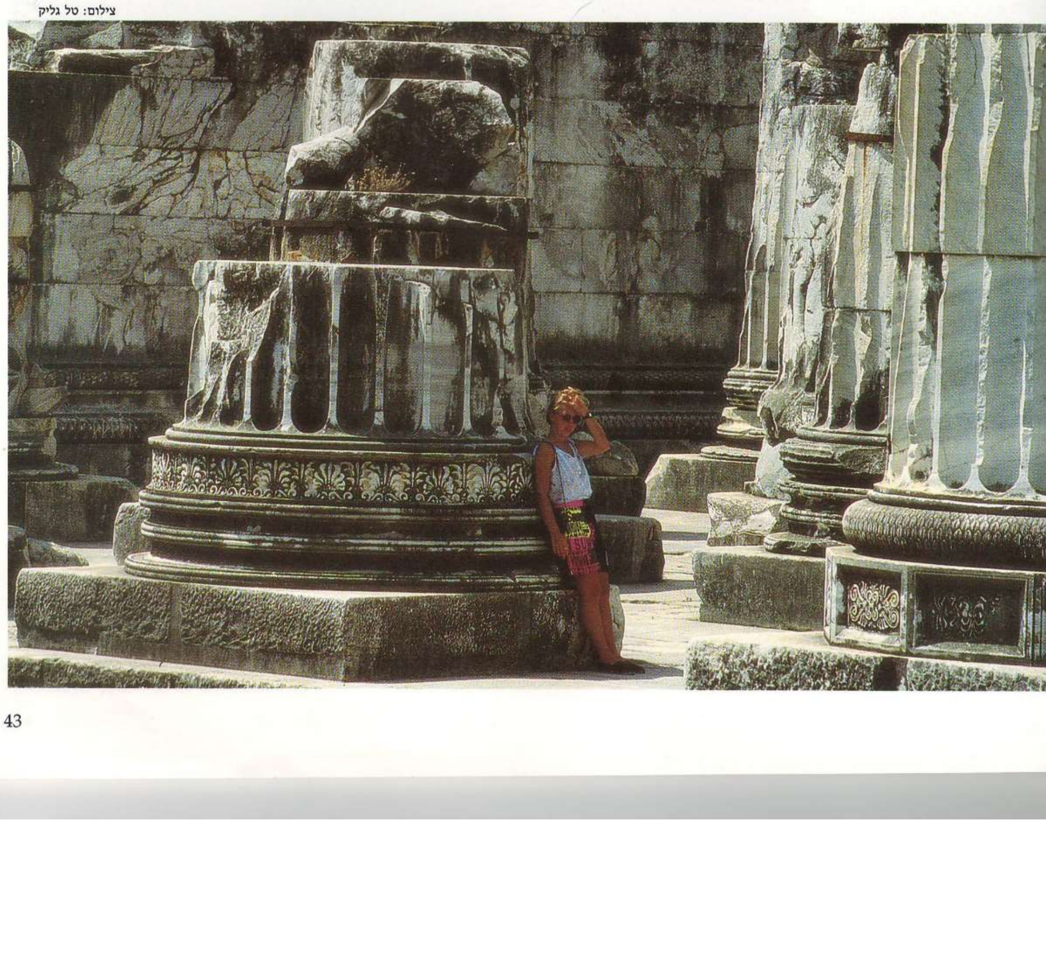

צילום: טל גליק

למעלה: ראש המדוזה שימש כאחד מעיטורי המקדש בדידימה.

למטה: בסיסי העמודים בכניסה למקדש אפולו בדידימה, מקום משכנו של אחד האורקלים החשובים בעולם העתיק.

צילום: טל גליק

במערב אסיה הקטנה נולדה התפיסה המודרנית של התאמת עיר מתוכננת לתנאי השטח והאקלים. שטחה של העיר חולק למשבצות שהאדריכלים הרומיים כינו "איים" (INSULAE), ואשר הוקצו למכלולים שונים. אנשי איוניה קלטו את המטען האורבני ממסופוטמיה ומהחיתים, אך העלו אותו לרמה ארכיטקטונית מורכבת ביותר.

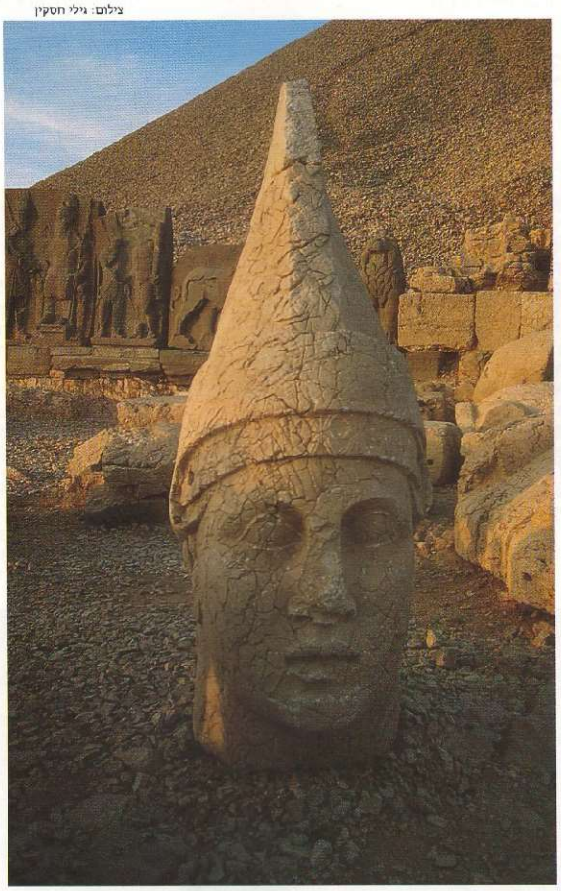
מילטוס – עיר מוצאם של הפילוסופים־המדענים האיוניים כמו תאלס, אנכסימנדר, אנכסימנס ואחרים – היתה גם עיר מולדתו של האדריכל היפודמוס. הלה תיכנן לראשונה את עירו לפי העיקרון של חלוקת השטח למשבצות בעלות זווית ישרה, עיקרון המלווה את מתכנני הערים עד עצם היום הזה. פריאנה, אפסוס, אסוס, ורבות אחרות שהלכו בעקבותיה של מילטוס, קבעו את העקרונות האדריכליים הקלאסיים, בעיקר בתחום התכנון האורבני: מקדשים מועשרים בשדרות עמודים לפי הסגנון האיוני, המשולבים במערך עירוני מורכב, שאמור לענות על הדרישות הפוליטיות, הדתיות והחברתיות של המשטר הדמוקרטי. כיכרות ציבוריות המוקפות בסטווים (STOAI), אולמות רחבים לניהול עסקים, משפטים וטכסים, בתי מועצה עם כל השיכלולים לניהול התקין של הישיבות ועוד – כל אלה מהווים אלמנטים יסודיים של החיים הדמוקרטיים, שאסיה הקטנה העמידה לרשות העולם העתיק. נוסף על כך, הופרו חיי התרבות בעיר על־ידי תיאטראות ומתקני ספורט והתעמלות (גימנסיון ופלאיסטרה).

יש עניין מסוים לעמוד מקרוב על הנסיבות שהביאו למהפיכה האדריכלית הזאת. במסגרת המאבקים הבלתי פוסקים בין העולם היווני לעולם הפרסי, הניפה מילטוס את דגל המרד של ערי איוניה בשנת 499 לפני הספירה, אך בשנת 494 לפני הספירה היא נחרבה לחלוטין. תושביה של העיר שבו אליה רק בשנת 479 לפני הספירה. בשלב זה תיכנן היפודמוס את העיר מחדש, על בסיס עקרונות אורבניים חדשים. תוכנית המיתאר של מילטוס העתיקה, שהוגדרה על־ידי הארכיאולוגים כבר בשלהי המאה ה־19, מהווה עד עצם היום הזה את אחת ההוכחות המובהקות לתמורות שחלו בתפיסה הארכיטקטונית־חברתית בעולם היווני. למרות שרוב המבנים הנראים היום במילטוס מתוארכים לתקופה ההלניסטית (מאות שלישית עד ראשונה לפני הספירה) והרומית (מאות ראשונה עד שלישית לספירה), אין ספק שהם שולבו בתוכנית המיתאר המקורית מן המאה החמישית לפני הספירה.

בתקופה העתיקה היתה מילטוס עיר נמל שהשתרעה על חצי אי, אך היום העיר מרוחקת כארבעה קילומטרים משפת הים, מאחר שהנהר מנדרס (מיאנדר) גרם להצטברות אדירה של סחף. הממצא הארכיאולוגי מאפשר להצביע על שני מתקני נמל, האחד בצפון ("נמל האריות") והשני במערב ("נמל התיאטרון"). בין שני המתקנים הללו נועדו כל משבצות התוכנית המקורית להקמתם של מבני ציבור במעין רצף אדריכלי. רק במאה השנייה לפני הספירה היתוסף לכאן בית המועצה החדש (הבולאוטריון). התפתחות דומה היתה בעיר פריאנה שמדרום למילטוס. כאן שולב בתוכנית המקורית בית מועצה, המזכיר בתוכניתו דמויית האות חי"ת את בתי הכנסת הקדומים במצדה ובהרודיון.

הן במילטוס והן בפריאנה הוקמו תיאטראות במהלך המאה הרביעית לפני הספירה, אך צורתם הנוכחית נובעת מן השינויים שחלו שם בתקופה הרומית. השינויים קשורים ברובם להקמתה של "חזית הבמה", המורכבת משתיים עד שלוש קומות המעוצבות לפי סגנונות בנייה שונים, בעיקר איוני וקורינתי. תיאטראות מסוג זה הפכו לאחד המאפיינים של אסיה הקטנה הרומית, ואלה של אספנדוס והיארפוליס (פַּמוּק־קָלֶה) השתמרו טוב מכולם. בתי מרחץ מונומנטליים משלימים את התמונה העירונית. במילטוס יש להזכיר את השער המחבר בין דרומה של העיר לאגורה (כיכר ציבורית) הצפונית. זהו העתק של "חזית הבמה" של תיאטרון, המוסב לאלמנט ארכיטקטוני פונקציונלי. הוא מוצג בשיחזור מלא במוזיאון פרגמון שבמזרח ברלין.

צילום: גילי חסקין

ראשי הענק באתר בנמרוד־דאג נחצבו והוצבו בראש פסלים גבוהים על־פי הוראתו של אנטיוכוס הראשון, מלך קומגנה, ששלט באיזור במאה הראשונה לפני הספירה.

משמאל: ספרייתה העשירה של פרגמון משכה אליה את מלומדי התקופה (מאה 2 לפנה"ס), וסייעה להמצאתו של מעין נייר, המכונה עד היום "פרגמנט".

סגנון איוני

באסיה הקטנה, הלא היא איוניה, התפתחו במהרה תצורות אדריכליות ואמנותיות. חצרות גדולות ההופכות לאולמות פריסטיליים (מוקפים בעמודים), היווצרותן של במות עבור המקדשים, ויותר מכל הולדתו של סגנון אמנותי בלעדי לאיוניה, הלא הוא הסגנון האיוני. סגנון זה החליף במהרה את השימוש בסגנון המערבי הדורי, ולהוציא מספר מועט של מבנים (כגון מקדש אתינה מאסוס), הפך הסגנון הדורי משני.

הסגנון האיוני נבע משילוב אמנותי מזרחי ויווני: דמיון ומוטיבים עשירים הוכנסו למסגרת הנדסית מדויקת. הכותרת האיונית המתפתלת כלפי חוץ, והמוטיבים המסוגננים המלווים אותה, הפכו חלקים בלתי נפרדים של המטען הארכיטקטוני הקלאסי. כמו כן אנחנו עדים להעשרתם של המקדשים היווניים בשדרות כפולות של עמודים, כשהמקדש עצמו מוסתר במרכז המכלול.

אחת הדוגמאות הבולטות לכך הוא מקדש אפולו בדידימה שמדרום למילטוס. ממדיו של המקדש ועמודיו האיוניים הגבוהים מעידים עדיין על פארו של המקום. המקדש הגדול מהווה מעין עטיפה למקדש

צילום: גילי חסקין

קטן, שנמצא במפלס הנמוך של החצר הפנימית. גרמי מדרגות מפוארים לצד מנהרות משופעות וחשוכות איפשרו את המעבר בין המכלולים השונים. רוח מיס־תורית אופפת את המקום. האתר היה מוקדש לאפולו, ושימש כמקדש נבואה (אורקולום) לערי החוף המערבי של אסיה הקטנה.

פלאי תבל

למרות השלכותיה של נוכחות השלטון הפרסי בא־סיה הקטנה, ובעיקר באזורים הנתונים ישירות למרותו, כגון ליקיה וקאריה, המטען הקלאסי חודר לאזורים הבלתי צפויים לכאורה. המבנה המרשים ביו־תר בהקשר זה הוא המאוזוליאום מהליקרנסוס (בודרום), הנחשב לאחד משבעת פלאי העולם העתיק. זהו קברו המונומנטלי של מלך קאריה מאוסולוס (377–353 לפנה"ס), שהקימה אשתו ארטמיסה בשנים 353–349. ההיסטוריונים סבורים שהאדריכל היה פיתיאוס, ואילו ארבע הדפנות פוסלו על־ידי הפסלים הגדולים ביותר מן המאה הרביעית לפנה"ס, הלא הם סקופס, בריאכסיס, ליאוכריס, תימותיאוס, אשר עשו זאת במסגרת תחרות. המואוזוליאום הוא דוגמה נפלאה ליישום הישגים קלאסיים, תוך שילוב אלמנטים ארכיטקטוניים מזרחיים, האופייניים לאסיה הקטנה. זהו מבנה גבוה ומגושם, עטוף ומוכתר במוטיבים קל־אסיים כגון עמודים, אפריזים (קורות לתמיכת הגג) ופסלים, ביניהם פסלי המלך והמלכה.

בשנת 334 לפנה"ס חצה המלך המוקדוני הצעיר אל־כסנדר הגדול את הים האגאי ונחת בחופי טרויה. ההי־סטוריון ההלניסטי אריאנוס מספר בספרו "מסעו של אלכסנדר הגדול לאסיה", שהמצביא הצעיר ובני פמליי־תו מצאו לנכון להקריב קורבנות ולנסוך נסך בטרויה ובסביבתה, ובכך להחיות את המסורת היוונית ההומרית. הקרב המכריע בין הכוחות היווניים לפר־סיים התנהל ב־333 באיסוס, עיר הסמוכה לגבול המוד־רני בין תורכיה לסוריה. קרב זה הונצח באחד הציורים היפים ביותר מהתקופה ההלניסטית, והשתמר בהע־תק רומי ברצפת פסיפס שנחשפה בפומפיי (היום במוזיאון הלאומי בנפולי).

עידן חדש נפתח עם פעילותו זו של אלכסנדר הגדול. המזרח – עד צפון הודו – התאחד עם יוון ואסיה הקטנה, שהפכו לנושאות הדגל של ההתייוונות. עוש־רו של המזרח השתלב עם יוזמתו וכושר ההתחדשות של העולם היווני. הסמכות המלכותית שולבה בעולם של ערי־מדינה קלאסיות, שהצליחו לשמור, לפחות למראית עין, על אוטונומיה.

אסיה הקטנה הוכיחה גם הפעם את עוצמתה התרבותית. צורות אמנותיות קלאסיות הפכו למכלו־לים אדירים. אחת הדוגמאות לכך הוא מכלול הקבורה שהקים אנטיוכוס הראשון מלך קומגנה בפסגת ההר נמרוד־דאג (2,150 מטר מעל פני הים). מסביב לתל הקבורה הוכשרו ארבע טראסות – אחת מכל כיוון גי־אוגרפי – משולבות בעמודים שנועדו להציג את פס־ליהם של אלי קומגנה ושל המלכים עצמם. על פי השרידים בשטח (הראשים השתמרו בצורה טובה להפליא), התנשאו הפסלים לגובה תשעה מטרים.

מזבח כמונומנט

פֶּרגָמון (היום בֶּרגָמָה) היתה העיר בעלת התרומה הנכבדה ביותר להעברתו של המטען הקלאסי לעולם ההלניסטי והרומי. עיר זו נמצאת בחלק הצפון־מערבי של אסיה הקטנה, מדרום לטרואדה ולטרויה. המקום

(**המשך בעמוד** 86)

ממדים אֶפִּיים

כאשר הכריז היינריך שלימן לפני 120 שנה שגילה את טרויה האגדית, העיר שבה התחוללה המלחמה המתוארת ב"איליאדה", העיר שסביב חומותיה רדף אכי־לס אחר הקטור ושלתוכה הוכנס הסוס המפורסם – היתה זו התגלית הארכיאולוגית הגדולה ביותר אי פעם. אלא שאי־נוחות מסוימת התלוותה לגילוי. שטח העיר על־פי חפירותיו של שלימן לא היה מרשים במיוחד. הציפיה היתה לגלות עיר גדולה הרבה יותר, אך היקף החומות שנמצאו לא אישר השערה זו.

משלחת חפירות הפועלת בש־נים האחרונות לחוף הים האגאי, לא הרחק ממקום גילוייו של שלימן, הכריזה לאחרונה על גי־לויו של קיר חימר בעובי של ארבעה מטר, במרחק כ־400 מטר דרומית לחפירתו של מגלה העיר. עתה משערים הארכיאו־לוגים החוקרים את האתר שהמקום שגילה שלימן היה מקום מושבם של שליטי העיר, בעוד שהחומה שנחשפה בחוד־שים האחרונים, ושרובה קבור עדיין, מסמנת את גבולותיה האמיתיים של טרויה.